

Kerkeslagera (s. 185, przypis 16). Na końcu książki nie odnajdujemy zestawienia źródeł, które Autor wykorzystał dla potrzeb swej rozprawy. Szkoda również, iż praca nie została opatrzona streszczeniem w języku obcym oraz informacją o autorze recenzji wydawniczej. Jeśli z jakiegoś powodu nie można było jej podać w stopce redakcyjnej, to informacja taka mogłaby znaleźć się we *Wstępie*, choćby w miejscu, w którym Autor dziękuje wymienionym przez siebie osobom za pomoc okazaną w trakcie pisania rozprawy. Mamy tu wszak do czynienia z rozprawą habilitacyjną, która z myślą o czytelniku powinna być opatrzona tą, jakże ważną, informacją.

Mimo powyższych uwag, rozprawa Roberta Wiśniewskiego to bardzo wartościowe i wnikliwe studium nad kwestią wróżbiarstwa praktykowanego przez chrześcijan w późnej starożytności. Wpisuje się ona także w dyskusję nad mentalnością człowieka późnego antyku. Oceniana praca inspiruje do przemyśleń, po części także do rewizji wcześniejszych poglądów, choć z niektórymi z zawartych w niej tezami trudno się zgodzić. Rozprawa powstała w oparciu o gruntowne studia źródłoznawcze wsparte obfitym wykorzystaniem najnowszej literatury przedmiotu. Jest ona cennym przedsięwzięciem i powinna znaleźć się w księgozbiorze każdego badacza późnego antyku w Polsce.

Ireneusz Milewski – Gdańsk, UG

Wojciech GAJEWSKI, *Ekklesia a oikos w epoce Nowego Testamentu. Kościół w świetle antycznego domostwa na podstawie 1 i 2 Kor oraz przypowieści Mt 7, 24-27, Mt 24, 45-51; Łk 15, 11-32*, Gdańsk 2013, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, ss. 527.

Wojciech Gajewski, pracownik Zakładu Historii Starożytnej w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego, jest historykiem, którego zainteresowania badawcze oscylują wokół zagadnień religijnych i społecznych Imperium Rzymskiego, szczególnie zaś wokół struktury pierwotnego Kościoła. Plonem tych zainteresowań jest szereg prac, w tym także obroniona przez niego rozprawa doktorska zatytułowana: *Struktura organizacyjna Kościoła do połowy II wieku w Cesarstwie Rzymskim* (Instytut Historii UG, 1998). Do problematyki tej powracał Autor także w następnych latach (por. np. *Judeochrześcijańska struktura gminy jerozolimskiej. Od dodeka do episkopatu*, *PrzRel* 2003, nr 2/208, 41-63; *Charyzmat, urząd, hierarchia*, Kraków 2010).

Ukoronowaniem jego dotychczasowych badań (m.in. *Dom i domostwo w Ewangeliach na tle badań nad kościołami domowymi*, w: *Prace Katedry Historii Edukacji i Wychowania w rodzinie*, t. 1: *W kręgu badań przeszłości życia rodzinnego*, red. B. Stawoska-Jundziłł, Bydgoszcz 2007, 33-60; tenże, *Kościół domowe w Dziejach Apostolskich na tle antycznego „oikosu”*, w: *Prace Katedry Historii Edukacji i Wychowania w rodzinie*, t. 1, s. 61-88; *Formuła „te kat oikon ekklesia” (1Kor 16, 19) i jej konsekwencje w „Corpus Paulinum”*, *PrzRel*

2005, nr 3/217, 63-78) jest rozprawa habilitacyjna zatytułowana: *Ekklesia a oikos w epoce Nowego Testamentu. Kościół w świetle antycznego domostwa na podstawie 1 i 2 Kor oraz przypowieści Mt 7, 24-27, Mt 24, 45-51; Łk 15, 11-32* (Gdańsk 2013), opublikowana przez Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. Podstawą dla rozważań Autora są tu przede wszystkim listy św. Pawła (w przeważającej mierze Listy do Koryntian), Ewangelie synoptyczne, Dzieje Apostolskie, apokryfy Starego i Nowego Testamentu, jak również literatura rabiniczna.

Celem rozprawy było omówienie wpływu organizacji antycznego domostwa (*oikos / domus*) na oblicze organizacyjne najstarszych gmin chrześcijańskich. Autor analizując materiał źródłowy zwraca główną uwagę na wspólnotę koryncką, jako na najbardziej reprezentatywny przykład w tej mierze. Takie przeświadczenie wynika przynajmniej z czterech czynników. Po pierwsze z faktu, iż omawiana przez Autora gmina koryncka powstała jako jedna z pierwszych, a jej funkcjonowanie w epoce Nowego Testamentu jest dość dobrze udokumentowane źródłowo (dzięki spuściznie epistolograficznej św. Pawła). Nie bez znaczenia był tu również kolejny czynnik, a mianowicie funkcjonowanie w tym mieście diaspory żydowskiej, a więc swego rodzaju naturalnego zaplecza dla rozwijającej się tam wspólnoty chrześcijan. Kolejnym ważnym czynnikiem, który zadecydował o wyborze dokonany przez Autora był fakt, iż Korynt czasów św. Pawła był kolonią rzymską, a tym samym przestrzenią silnie związaną z wzorcami cywilizacyjnymi (choćby w kwestii życia społecznego, a przede wszystkim rodzinnego) przeniesionymi z Tybru.

Oceniana rozprawa składa się z trzech części podzielonych na dwanaście rozdziałów. Część pierwsza zatytułowana *Antyczny oikos* (ss. 27-142), składa się z trzech rozdziałów (Rozdział I: *Struktura domostwa – model żydowski*; Rozdział II: *Struktura domostwa – model grecko-hellenistyczny i rzymski*; Rozdział III: *Oikos w czasach Jezusa i Pawła – kontekst kulturowy*). W części pierwszej, w kontekście historyczno-kulturowym, Autor analizuje interesujące go zagadnienie (*oikos / domus*) na trzech płaszczyznach: biblijnej, grecko-rzymskiej oraz architektonicznej, przedstawiając w tym ostatnim przypadku antyczne domostwo jako budynek mieszkalny, materialną przestrzeń, w jakiej zakorzeniły się i wzrastały wspólnoty pierwszych chrześcijan.

Druga część ocenianej rozprawy (ss. 145-298) zatytułowana: *Kościół konstytuujący się na sposób domowy*, składa się natomiast z pięciu rozdziałów (Rozdział IV: *Kościół domowy w Nowym Testamencie*; Rozdział V: *Język familiarny w kolegiach i stowarzyszeniach oraz w Listach Pawła*; Rozdział VI: *Korynccy patres familias i patroni*; Rozdział VII: *Korynckie patronki*; Rozdział VIII: *Ekklesia koryncka i przestrzeń*). Rozważania zaprezentowane w tej części pracy przedstawiają (głównie w oparciu o 1 i 2 List św. Pawła do Koryntian), kształtowanie się ówczesnych wspólnot chrześcijańskich na wzór organizacyjny antycznej rodziny, a więc mamy tu przedstawiony pierwotny Kościół, pod względem organizacyjnym, jako kopię starożytnego domostwa.

Część trzecia, zatytułowana *Oikos w przypowieściach w świetle korynckiej ekklesii* (ss. 301-422), składa się z czterech rozdziałów (Rozdział IX: *Przypowieści – zagadnienia wprowadzające*; Rozdział X: *Pater budowniczym oikos na podstawie przypowieści „O dwóch domach”* (Mt 7, 24-27; Łk 6, 47-49); Rozdział XI: *Pater jako zarządca ekklesii w przypowieści o „Słudze wiernym i niewiernym”* Mt 24, 45-51; Łk 12, 41; Rozdział XII: *Pater a dyscyplina w ekklesii na podstawie przypowieści o „Synu marnotrawnym”* Łk 15, 11-32). W tej części rozprawy, Autor prezentuje rozważania na temat wspólnoty chrześcijan jako oikos/domus w wybranych przez siebie przypowieściach ewangelicznych – relacjach, które już nawet tylko ze swej natury nie są łatwe w interpretacji.

Jak wykazał w swej rozprawie W. Gajewski, organizacyjnym wzorcem dla wspólnoty korynckiej czasów św. Pawła było antyczne domostwo (*oikos / domus*) z ojcem rodziny na czele (s. 78nn), co jest wnioskiem tyleż zasadnym, co i oczywistym, biorąc pod uwagę kontekst historyczno-kulturowy, w jakim tworzyły się wspólnoty pierwszych chrześcijan, które z jednej strony i z różnych względów nie były w stanie „wyplątać się” z tradycji judaizmu, z drugiej zaś nie mogły pozostać obojętnymi na wpływy ze strony wielowiekowej tradycji wypracowanej przez pokolenia pogan.

Autor w ocenianej rozprawie wykazał, iż pierwotne chrześcijaństwo swój sukces w ekspansji ideologicznej na terenie Imperium Rzymskiego zawdzięcza, poza (rzec by się chciało) „atrakcyjną ofertą” w sferze religii, oparciu się na dotychczas funkcjonujących formach społecznych (a w zasadzie życia rodzinnego starożytnych), szczególnie zaś na wspominanej już powyżej organizacji ówczesnego domostwa, która stała się swego rodzaju instytucjonalną matrycą dla pierwotnego Kościoła. Zależność tę Autor pokazał na przykładzie organizacji gminy korynckiej, przypadku dość dobrze udokumentowanym źródłowo. Chyba bez większego ryzyka o zasadność twierdzenia przyjąć możemy, iż w epoce Nowego Testamentu analogiczna organizacja musiała funkcjonować w gminach rozproszonych na terenie Imperium Rzymskiego, a przynajmniej tych usytuowanych we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Wydaje się zasadnym przyjąć, iż pierwotni chrześcijanie nie mogąc jeszcze ze swą religią zaistnieć w przestrzeni publicznej, kultywowali ją w jedyny w takiej sytuacji możliwy i znany im sposób, a mianowicie w środowisku domowym, gdzie funkcje swego rodzaju kapłana, przewodniczącego wspólnoty, pełnił ojciec rodziny – *pater familias* (por. np. W. Gajewski, „*Cheirotonéo*”: między wyborami a ordynacją. *Problem ustanawiania prezbiterów na podstawie Dz 14, 23 i 2Kor 8, 19*, „*Christianitas Antiqua. Fontes et commentationes*” 2:2009, 150-171; tenże, *Feba z Kenchr – siostra, diakon, patron*, „*Gdański Rocznik Ewangelicki*” 5:2011, 251-300; tenże, *Shuga wierny i niewierny (Ojciec rodziny jako model zwierzchnika kościoła domowego. Analiza przypowieści o słudze wiernym i niewiernym (Mt 24, 45-51; Łk 12, 41-48)*, „*Christianitas Antiqua. Commentationes*” 4:2012, 45-82; tenże, *Petra – Petros (Mt 16, 18) w interpretacji Ojców Kościoła II-III wieku*, *PrzRel* 2009, nr 2/232, 185-210). I rzeczywiście, jak wielokrotnie stwierdza to nasz Autor, ów model „oikoidalny”

stanowił optymalną przestrzeń dla rozwoju pierwotnych gmin chrześcijańskich. Co ciekawe jednak, patronami interesujących nas tu wspólnot bywali nie tylko mężczyźni (ojcowie rodziny: Stefanus, Kryspus, Gajusz, Erast), małżeństwa (Pryscylla i Akwila), ale również kobiety (choćby działające w Koryncie: Pryscylla, Chloe, Feba, por. rozdz. VIII rozprawy, ss. 237-274).

Analizując rozważania Autora można dojść do wniosku, iż paradoksalnie to właśnie szeroko rozumiane uwarunkowania historyczno-kulturowe, wytworzone wcześniej przez starożytnych formy życia społecznego i rodzinnego, przyczyniły się do powstania bezpiecznych dla chrześcijan miejsc, w których rozkwitała i ugruntowywała się nowa idea. A tak się rozwijając, w zaciszu oikosu, chrześcijaństwo mogło oczywiście długo pozostać niezauważone przez władze. Z czasem jednak (jak potwierdza to chociażby korespondencja namiestnika Bitynii Pliniusza Młodszego z cesarzem Trajanem z początku II w.) coraz liczniejsze eklezje domowe zaczęły budzić zainteresowanie lokalnych władz, które najwyraźniej upatrywały w nich potencjalne zagrożenie dla porządku w państwie.

Najstarsze wspólnoty chrześcijan powstawały na szlaku wędrówek pierwszych misjonarzy. Szlakiem tym podąża również Autor prezentując nam swoje rozważania na temat form organizacyjnych pierwotnego Kościoła. Pamiętać jednak należy, iż czynnikiem, który niejako bezwiednie zadecydował o geografii najstarszych wspólnot chrześcijańskich, był fakt zawijania statków handlowych akurat do tych konkretnych portów, okrętów na pokładach których podróżowały osoby pokroju św. Piotra czy też św. Pawła. Analogiczna uwaga tyczy się oczywiście również lądowych ciągów komunikacyjnych. Czyżby więc mapa usytuowania pierwotnych, najwcześniej powstałych gmin chrześcijańskich, była w sporej mierze dziełem przypadku, paradoksalnym skutkiem decyzji, jakie na wiele wieków przed pojawieniem się chrześcijaństwa i jego misjonarzy, podjęli budowniczo portów, czy też ważnych z różnych względów ośrodków politycznych i kulturowych świata antycznego połączonych ze sobą lądowymi bądź morskimi ciągami komunikacyjnymi? Geografia pierwszych, a tym samym i najstarszych, gmin chrześcijańskich w rejonie basenu Morza Śródziemnego zdaje się potwierdzać zasadność tak sformułowanego twierdzenia.

Autor przedstawił w swej rozprawie proces kształtowania się organizacji pierwotnego Kościoła, okoliczności i kontekst historyczno-kulturowy pojawienia się nadzorców wspólnot (*episkopoi*), którzy w lokalnych społecznościach tworzyli starszyznę (*presbyteroi*). Opisane wspólnoty domowe posiadały swoich delegatów (*diakonoi*), pełniących różnorakie funkcje, wśród których dostrzegamy również dbałość o kontakt ze skupiskami wiernych w innych miastach.

Zaprezentowane rozważania oparte zostały na szczegółowej analizie wybranych tekstów źródłowych oraz na wykorzystaniu najnowszej literaturze przedmiotu (zestawienie źródeł, ss. 436-444; literatura przedmiotu, ss. 444-488.). Pomocnym w poruszaniu się w problematyce podejmowanej przez Autora są pieczołowicie sporządzone *Indeksy* (autorów antycznych, ss. 489-490; autorów współczesnych, ss. 491-503; biblijny, ss. 504-524). Merytoryczną wartość publi-

kacji wzbogacają także wklejki po wewnętrznej stronie oprawy (plan Koryntu w czasach św. Pawła, plany domostw greckich i rzymskich w epoce Nowego Testamentu). Tekst rozprawy został też opatrzony streszczeniem w języku angielskim (ss. 525 -527).

Mamy więc w rozprawie W. Gajewskiego monografię umożliwiającą wniknięcie w świat epoki Nowego Testamentu, przede wszystkim w okoliczności i uwarunkowania historyczno-kulturowe, w jakich kształtowała się organizacja wczesnego Kościoła. Oceniana rozprawa jest wnikliwym studium porządkującym, jak również wyjaśniającym wiele kwestii, także (co oczywiste) podejmowanych już w badaniach nad uwarunkowaniami, w jakich kształtowało się instytucjonalne oblicze pierwotnego Kościoła.

Ireneusz Milewski – Gdańsk, UG